

Навала

Крізь хмари пилу, здійснені тартарською¹ кіннотою, кривавими вбачалися світанки. Щоранку, тільки-но багрянний обрис сонця визирав з-за обрію, по всій землі, від краю до краю, спурхували зграї ворон і, клубочучись, ніби чорний смоляний дим, перелітали на нове місце поживи. Згарищ і бойовищ стало на Русі стільки, що розжирілі хижаци лінувалися обгризати людські кістки дочиста, як у голодні часи. Тому очі виклюють, у того печінку вигризуть або ніс відірвуть та так і кинуть, на інше не спокусившись. Живі не встигали ховати своїх мерців. Нікому було відбудовувати зруйновані міста й селища. Нескінченні людські потоки прямували все далі й далі на захід, забираючи із собою худобу, несучи птицю та посильну поклажу. Біженців, які майже водночас позбулися даху, землі й нажитого добра, було безліч. Вони проклинали своїх князів, які не зуміли домовитися й дати відсіч великим юрмам ворожого війська, що насувалися зі сходу. Коли орди кочовиків плундрували рязанські землі, Суздаль і Ростов удавали, що це їх не обходить, але незабаром настала і їхня черга, і тоді вже суздальці з ростовцями стали закликати сусідів на допомогу, але пізно схаменулися: не залишилося в окрузі військ, здатних протистояти ворогові. А потім і Володимир упав, а за ним Торжок, а відтак — Козельськ, що протримався найдовше, але все одно втоплений у крові разом зі своїм

¹ Назви «Тартарія» й «тартари» походять від етноніма «татари» — контамінація з Тартаром у європейській традиції, натяк на походження ворогів християнства з поганського тартару. (Тут і далі прим. ред.)

малолітнім князем Василем. Розгромивши стіни Києва пробивними гарматами, тартари пішли на Волинь, узяли Кам'янець, Володимир, Полоцьк і багато інших міст руських.

Про те, як це відбувалося, можна було дізнатися з розповідей біженців, і всі вони були чимось схожі — і розповіді, і самі біженці. Голови понурі, роти гірко перекошені, в очах страх і відчай. Ідучи, раз у раз озираються, немов перевіряючи, чи не наздоганяє їх степова пожежа, пущена тартарами навздогін. Ночами скрикують і прокидаються, бо здається їм, ніби земля під ними гуде і здригається від близького тупоту копит. А вдень на запилених обличчях блищать світлі доріжки від сліз, пролитих за рідними й близькими, яких уже не повернеш: порубали їх, попалили, розтоптали, відтягли на арканах із кінського волоса.

Так бувало й раніше, коли половці та печеніги Руссю гуляли, але ті лихі часи непорівнянні з новою величезною бідой. Тартарські орди такі великі були, що там, де вони проходили, ні травинки, ні билинки не залишалося, ніби сарана всю зелень пожерла. Полчища ці вів непереможний і безпощадний полководець Батий, онук самого Чингізхана. Поширювалися чутки, що він їв живих немовлят, запиваючи молоком і кров'ю убитих матерів.

Ті, хто бачив Батия (а бачив його мало не кожен із тих, хто рятувався втечею), твердили, що на зріст він вищий від ведмедя, який став дибки, такий самий лютий і могутній. Шкіра в нього темна, немовби закопчена від звички прогулюватися вулицями охоплених полум'ям міст і селищ. Бороди немає — спалив бороду; вуса довгі й тонкі, звислі, як у сома; череп виголює до синяви, за тартарським звичаєм, щоб не злітав малахай під час скаженої гонитви степом. Як зиркне своїми вузькими чорними, вугляними очима, то навіть беркути погляд відводять. Гаркне — і вовки хвости підгортають, на череві коло ніг Батия цуценятами повзають. А все тому, що замість людського серця в грудях його б'ється серце тигрове, що йо-

му чаклуни за наказом Чингізхана ще в підлітковому віці вправили. І відтоді не знає його звіряча натура ні любові, ні страху, ні жалю. Ось чому здолати Батия не може ніхто зі смертних, як і військо його заворожене. Не люди вони всі, хоча й подоба в них людська. Перевертні. Одне слово — тартари.

Їх везуть на собі непоказні, низькорослі, але неймовірно витривалі конячки, здатні харчуватися не тільки травою, але також падаллю, глиною і навіть камінням. Волохаті, як собаки, зимова холоднеча їм не страшна, літньої спеки не помічають, води не п'ють, зате руську людину за версту чують, не сховатися від них, не сховатися. Тьма-тьмуща цих коней дивних, тьма-тьмуща вершників на них.

Попереду, у позолочених і сріблястих обладунках, велично й гордовито їдуть головні воеводи хана — їхні круглі щити немов дзеркало блищать, щоб сліпити ворога; на ногах чоботи зі зміїної шкіри, яким нема зносу; криві мечі так гостро відточені, що ними найтонші волосинки рубати можна; на гострих шоломах цільні кінські хвости майорять. Під обладунками плечі, спини і груди воевод чарівними малюнками прикрашені — наконечники і клинки від них відскакують, малої подряпини не залишаючи. Кожного з них тисяча дружин супроводжує, усі красуні, гнучкі й холодні, як гадюки. За кожним, скільки бачить око, рать тягнеться — верхи, пішки, кроком, бігом, на волокушах, на критих возах із колесами в людський зріст, на безрогих горбатих бугаях із довгими волохатими шиями.

Скупчення це, що ворухиться, удень і вночі гуде, скрипить, бряжчить і брязкає, стовпи пилу здіймаючи до самого неба. У поході ніхто не сміє і очей зімкнути, щоб не гнівити Батия, який то тут з'явиться, то там, сидючи на своєму вогненно-рудому коні з бичачими грудьми і тонкими, ніби точеними, ногами. Махне нагайкою — і ось уже він на горі над Либідь-річкою гарцює, милуючись Києвом, що палає разом із жителями, різьбленими теремами, чудотворними іконами

і стародавніми грамотами, на яких записано всю історію Русі. Махне нагайкою вдруге — і топче його баский жеребець згорблені спина полонених, яким велено східці для великого хана складати, — і щоб не пискнула жодна жива душа! А втретє махне — і переноситься просто на протилежний берег Дніпра, щоб вести своє військо все далі й далі, до самого краю землі... Захоплений оповідач, який зображав Батия, що скаче, так жваво допомагав собі жестами, що ледь не зачепив по носі дядька Гордія — той відштовхнув його руку.

— Ач розійшовся, талалай! Ніби горобець крильми махає! Тартарин клятий у нього наче богатир билинний. Вигадав теж.

— Так люди казали, — почав виправдовуватися Іванко. — Я що? Я ж його не бачив, Батия.

— А не бачив, так не бреши, — відрізав Гордій, обсмоктуючи риб'ячий хребет. — Нічого за злими язиками повторювати. Вони як ті онучі на вітрі бовтаються. — Він кивнув у бік онуч, розвішаних на просушування. — Туди-сюди, туди-сюди.

Як і всі, що сиділи поблизу вогнища біля річки Горинь, був босий, але голі ноги його, забруднені мулом до самих колін, здавалися взутими в чоботи. Він не поспішав їх мити, щоб супутники не забували, хто саме добув минька до обіду. Іванко — той наловив майже дюжину раків, але яка ж це їжа, пустищі самі. Інша річ — минь у два лікті завдовжки. Білого риб'ячого м'яса на всіх вистачило, Гордій нікого не образив, усім по доброму шматку виділив.

Крім нього й балакучого Іванка, навколо вогню розмістилися ще троє: кругловида дівчина Лушка, стрижена, як хлопець, під горщик; жінка Степанида, що відгукувалася на прізвисько Тетеря; і вчена людина Никодим в обшарпаній попівській рясі, такій вигорілій, що з чорної вона стала сірою. Усі п'ятеро шукали щастя в землях галицьких і, якби не зустрілися на шляху, були б зовсім самотні.

Наприклад, Лушчиних батьків і братів убили вояки-утікачі, а саму її, згвалтувавши, підвісили за косу на воротах та так і кинули, озираючись і насміхаючись, поки не зникли за пагорбком. На її щастя, мимо проходив Гордій, він Лушку і звільнив, косу ножем зрізавши. Правда, відтоді вона не розмовляла, а тільки мукала та кивала або головою мотала, немов язик втратила, але язик був на місці — Гордій перевіряв. Ну, не говорить — і не треба, що розумного дівка сказати може? А коли їсти захоче або, припустимо, чого іншого попросить, то й так зрозуміло, без слів. Вони не завжди потрібні, слова ті. Буває навіть так, що зайві вони.

Згадавши, як Іванко соловейком заливався, Батия поганого звеличуючи, Гордій знову розсердився. Адже якщо непереможний головний тартарин, то Русі кінець настав. І куди тоді далі податися? До угрів носатих? До ляхів пихатих? Прицмокуючи, Гордій висмоктав риб'ячу мізковню, жбурнув череп минька в річку й запитав у Никодима:

— Ось скажи, монаше, правду про Батия кажуть чи брешуть? А військо його? Воно й справді заворожене? Якщо навіть і так, то мусить же бути якийсь спосіб здолати косооких?

— Не монах я, — сказав Никодим, зосереджено розтираючи розіпрілу шкіру між пальцями ніг. — Писар. Скільки повторювати одне й те саме?

— Ну писар, — примирливо сказав Гордій. — Усе одно людина, яка знає й розуміє. У чому сила тартар? Чому тіснять і б'ють нас поодинці?

— Ось тому, що поодинці, і б'ють.

— Отже, — утрутився Іванко, — якщо об'єднуються наші дружини, то сильнішими за тартар стануть?

— Ох, не думаю, — похитала головою Тетеря, — розтираючи риб'ячий жир по губах і щоках, щоб блищали привабливо. — Не здолати нашим їх, ні, не здолати.

— Баба, а мовить до пуття, — кивнув Никодим, із насолодою перекидаючись на спину, щоб зручніше було стежити